

750 Jaar ‘Mit ener coluen’, Geert & Sara Nijs, 2011

Het is dit jaar 750 jaar geleden dat voor de eerste keer in de geschiedenis melding werd gemaakt van het colven in De Nederlanden. Het was de Vlaamse dichter Jacob van Maerlant die in 1261 in zijn werk ‘Merlijn’s Boec’ de woorden ‘mit ener coluen’ (met een colf) gebruikte.

In de afgelopen 750 jaar heeft geen historicus enige aandacht besteed aan deze oudst bekende vermelding van een van de meest populaire sporten ooit in De Nederlanden beoefend. Deze vermelding was sinds 1880 alleen bij enkele gespecialiseerde letterkundigen bekend.

Sinds kort zijn er enkele buitenlandse sporthistorici, die na taalkundig onderzoek concluderen dat het Nederlandse woord ‘colf’ en het Schotse woord ‘golf’ staan voor een middeleeuws hockeyspel, waarin twee teams van onbepaalde grootte op een onbegrensd speelveld met kromme stokken elkaar op een ongereguleerde, vaak ruwe wijze een bal probeerden afhandig te maken en deze over de ‘vijandige’ achterlijn te werken. Hiermee kwalificeren zij zowel het middeleeuws colf als golf als teamsporten en niet als sporten waarin individuele spelers zonder interventie van andere spelers met een stok of club een bal in zo weinig mogelijk slagen in of tegen een vooraf bepaald doel proberen te slaan.

Detail van een miniatuur uit een Noord-Frans manuscript van omstreeks 1280, waarop Merlijn is afgebeeld – Français 95, fol. 223, Bibliothèque Nationale de France, Parijs

Deze nieuwe zienswijze is gebaseerd op een Franse tekst uit ‘Le Livre de Merlin’ van Robert de Boron, geschreven tussen 1180 en 1200. In deze roman schrijft De Boron dat jongens ‘à la çoule’ speelden en Merlijn een van de kinderen sloeg met een ‘croce’. De woorden *çoule* en *croce* zouden staan voor de gebogen stok, gebruikt in het agressieve middeleeuwse hockeyspel.

In Schotland, waar golfgeschiedenis met hoofdletters wordt geschreven, werd op deze aanval op de originaliteit van het Schotse golf òf zeer agressief òf laatdunkend gereageerd. De Encyclopædia Britannica heeft deze nieuwe zienswijze echter wel opgenomen in haar editie van 2007. In Nederland noch in België raakte deze uitspraak een gevoelige snaar.

De schrijvers van deze korte studie zijn geïnteresseerd in de overwegingen en de daaruit voortvloeiende conclusies van Professor Gillmeister en zijn medestanders.

De naam van het spel

In 1678 stelde Charles du Fresne, Sieur du Cange, een woordenboek samen van Volkslatijnse woorden uit de periode tussen 800 en 1200. In zijn ‘Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis’ vertaalde hij het woord ‘choulla’ als een bal geslagen met een stok: ‘globulus ligneus qui clava propellitur’. Hij geeft geen nadere informatie of dit slaan van de bal in teamverband of individueel gebeurde.

Het Latijnse *choulla* werd in de loop der tijd het Franse woord *choule* (*langue d’oil*) of *soule* (*langue d’oc*). Vervolgens werd het woord een soort paraplunaam voor alle balspelen. Om de balspelen met een stok van elkaar te onderscheiden werd aan het woord *choule* vaak *à la crosse* (met een stok) toegevoegd. In de eerste ‘Dictionnaire de l’Académie Française’ uit 1694 zijn de volgende woorden opgenomen: *crosser* met als betekenis stok- en balspel, *crosse* betekent stok en een *crosseur* staat voor een stok- en balspeler. Er is geen aanduiding welk stok- en balspel hier bedoeld werd.

In de loop van de 19de eeuw kregen diverse stok- en balspelen een eigen naam zoals hockey, cricket, croquet, tennis, rugby, *football*, et cetera. Deze benamingen ontstonden omdat vooral de Britten algemeen geldende regels voor deze spelen gingen opstellen. Colf was inmiddels uitgestorven en de Britten waren niet op de hoogte van het bestaan van het eeuwenoude *crosse*-spel zoals nu nog gespeeld wordt in de Belgische Borinage en het Franse Avesnois. Het spel behield dus haar eigen naam: *jeu de crosse*, zoals het al genoemd werd door Charles Deulin in zijn geschiedenis van 'Le Grand Choleur' in zijn verhalenbundel 'Contes du Roi Cambrinus' uit 1873 en door Emile Zola in zijn roman 'Germinal' uit 1884. Het was Jean-Jules Jusserand, diplomaat en sporthistoricus, die in zijn 'Les Sports et Jeux d'Exercice dans l'Ancienne France' (1901) de naam *jeu de crosse* ging gebruiken als paraplunaam voor alle oude stok- en balspelen, waardoor vanuit een historisch oogpunt weer verwarring ontstond.

Het woord *crosse*, ook wel *crossage*, is de Franse naam voor een spelvariant van het Vlaams/Nederlandse colf. In de vijftiende en zestiende eeuw werden *crosse*- of colfspelers vaak afgebeeld op miniaturen in religieuze manuscripten. Deze boeken die voornamelijk in Vlaanderen en Brabant vervaardigd zijn, tonen deze spelers in individuele acties. Afbeeldingen van 'hockey'-achtige spelers zijn uitzonderingen.

Jacob van Maerlant

Jacob van Maerlant is de beroemdste middeleeuwse schrijver en dichter in het Nederlandse taalgebied. Hij werd omstreeks 1220 geboren in de omgeving van Brugge in het graafschap Vlaanderen. Een aantal jaren bracht hij door in het dorpje Maerlant in de omgeving van Brielle (Den Briel) in het graafschap Holland. Hij keerde terug naar Vlaanderen, waar hij omstreeks 1300 in Damme bij Brugge overleed en werd begraven. Van Maerlant was de eerste schrijver die in de volkstaal schreef en hiermee veel invloed had op de verspreiding van kennis in De Nederlanden.

Een van de oudste afbeeldingen van colfspelers is deze miniatuur uit omstreeks 1510 uit het zogenaamde 'Other Golf Book of Hours'. Duidelijk is hier dat de spelers een individueel spel spelen – *Golf Illustrated & Outdoor America*, augustus 1915

Op het marktplein van Damme, de oude havenplaats van de stad Brugge, staat het standbeeld van Van Maerlant, de grootste middeleeuwse schrijver in de Nederlandse taal. Hij woonde het laatste deel van zijn leven in Damme waar hij omstreeks 1300 overleed en werd begraven.

De Brabantse dichter Jan van Boendale noemde hem in 1330 ‘die vader der dietscher dichter algader’ (de stamvader van de Nederlandse dichters). Het belangrijkste onder zijn vele werken was de ‘Spieghel Historiae’, de wereldgeschiedenis in dichtvorm, bestaande uit 90.000 verzen.

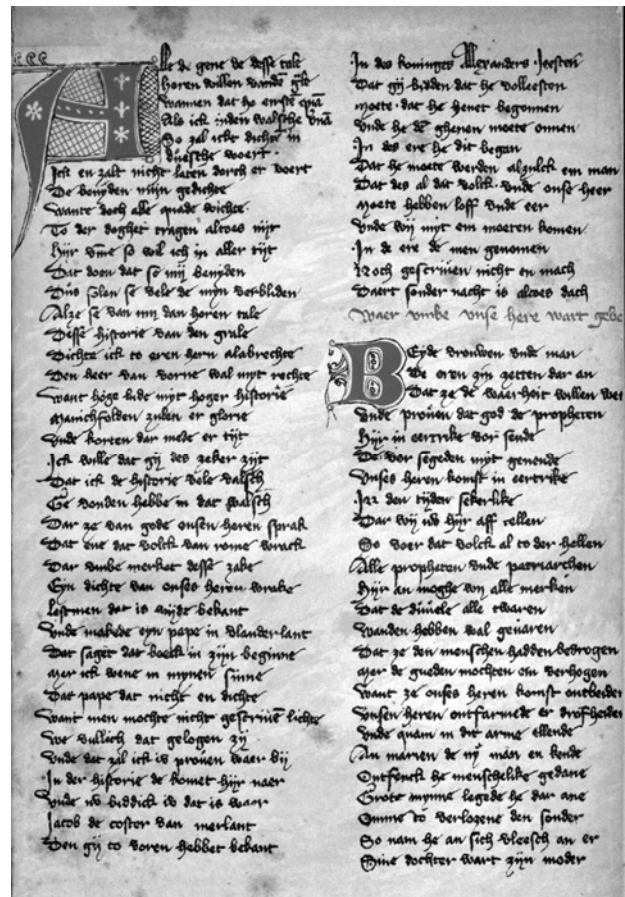
Veel van zijn boeken vinden hun oorsprong in oudere Europese werken. Zijn boeken, vaak in dichtvorm, zijn echter geen vertaling en geen eigen werk, maar transcripties van oudere Latijnse en Franse teksten. In deze werken heeft hij zijn eigen mening en het toenmalige tijdsbeeld verwerkt. In de middeleeuwen is dit een veel voorkomende werkwijze, zoals we in het vervolg van deze korte studie zullen zien.

Merlijn's Boec

Omstreeks 1261 schreef Van Maerlant ‘Merlijn's Boec’. Het verhaal gaat over een tovenaars, geboren uit een maagd, die leermeester werd van Koning Arthur. Het manuscript, een met enkele Oudsaksische elementen bewerkte versie van het origineel dat verloren is gegaan, bestaande uit niet minder dan 36.000 versregels, bevindt zich in Bentheim, Duitsland. De verzen die betrekking hebben op het *coluen* staan in het derde deel, vers 4613 tot en met 4625:

Dat ze to enen dorpe quamen
 Dar liepen harde vele kinder
 4615 In enen mersche meere vnde mynder
Vnde slogen dar eynen bal
 Merlijn de dit wiste al
 Sach de boden want he was daer
 Vnde he trat een deel dar naer
 Vnde gaff den rikesten enen slach
 Van den dorpe dat he lach
Mit ener coluen vor zine schene
 Omb dat ene schelden zolde de gene
 Dat kint weende vnde sprack to merlijne wart
 4625 Onreyne vaderloze bastert

(Dit is de woordelijke tekst van het originele manuscript; Ludo Jongen, docent aan de Universiteit van Leiden, Opleiding Nederlandse taal en cultuur Sectie Oudere letterkunde, 2009).

Eerste pagina van het zogenaamde Steinforter manuscript van Jacob van Maerlant's 'Merlijn's Boec'

In hedendaags Nederlands luidt de tekst als volgt: ‘Ze (de boodschappers) kwamen uiteindelijk bij een dorp waar een **stel kinderen op een weiland met een bal speelde**. Merlijn was daarbij en zag de boodschappers aankomen. Hij ging hun kant op en sloeg het rijkste kind van het dorp met zijn **colf** tegen de schenen, opdat de jongen hem zou uitschelden. Het kind brulde tegen Merlijn: ‘Vuile vaderloze bastaard.’

(Bron: ‘Merlijn, de tovenaars van koning Arthur’, Frank Brandsma en Lodewijk van Velthem, 2004)

Het ‘mit ener coluen’-spel zoals door Jacob van Maerlant genoemd, was in Vlaanderen en Nederland zeker vanaf de dertiende eeuw algemeen bekend. Diverse ordonnantiën uit verschillende delen van De Nederlanden verwijzen naar het colfspel.

In 1360 verboden de magistraten van de stad Brussel het colfspel: ‘[...] wie met colven tsolt es om twintich scell’ oft op hare overste cleet [...]’ (eenieder die met een colf speelt, betaalt

een boete van twintig schellingen of zijn jas wordt geconfisqueerd).

In de archieven van de stad Brugge bevinden zich middeleeuwse Hallegeboden, waarin regelmatig gewag wordt gemaakt van verboden om in de stad colf te spelen' [...] up de strate noch elders binnen deser stede **den bal te slane met colven** [...].

In maart 1870 schreef Hendrik Breuninkhoff in het overheidstijdschrift 'Nieuwe bijdragen ter bevordering van het Onderwijs en Opvoeding' over een colftraditie in Loenen aan de Vecht, waar ter herdenking van de moord op de graaf van Holland, Floris V, sinds 1297 tot 1830 een colfwedstrijd werd gehouden in de omgeving van Loenen. In deze herdenkingswedstijd ging het erom welk team (van 4 spelers) in het minste aantal slagen een aantal vooraf bepaalde doelen kon raken. Dit verhaal (legende?) staat ook vermeld in het boek 'De Volksvermaken' van Jan ter Gouw (1871). De vermelding in het boek van Steven van Hengel, 'Early Golf' (1982) veroorzaakte grote consternatie in de kleine historisch geïnteresseerde golfwereld; volgens de Schotten leek deze colfwedstrijd te veel op hun golf en kan daarom niet waar zijn!

Op 8 juni 1332 kocht Graaf Willem van Henegouwen (Hainaut) voor 8 'derniers' ballen voor het *jeu de paume*, de Waalse versie van het kaatsen, en voor zes *sols* en *tien derniers* ballen voor het *crosse*-spel. We mogen aannemen dat de graaf zich niet inliet met het volkse, agressieve hockeyspel. *Chôler* staat voor de Waalse variant van het Vlaamse colfspel.

In 1387 verordonneerde Albrecht van Bavaria, regent van het graafschap Holland, dat het wedden op alle spelen in Brielle was verboden. Er werden vier uitzonderingen gemaakt waaronder voor '[...] **den bal mitter colven te slaen** buten der veste onser stede voirscreven [...].' (Robin Bargmann, 'Serendipity of Early Golf', 2010).

Dezelfde Albrecht van Bavaria schonk in 1389, voor eeuwig, aan de burgers van de stad Haarlem een terrein buiten de stad, genaamd 'de Baen' als een speelveld voor onder andere het colven. De Baen met een lengte van

ongeveer 350 meter wordt door de historici als te kort beschouwd voor het colfspel. Echter, middeleeuwse colvers sloegen hun houten, gladde bal met een ruwe kromme stok niet verder dan 50 tot 75 meter. In moderne golftermen was de Baen een 'Par 5'.

Kaart van de stad Haarlem uit 1646. Het lichtgekleurde veld rechts van de stad is het door Albrecht van Bavaria, regent van Holland, geschonken colfveld. – Pieter Wils, 1646; Stichting Nederlands Scheepvaartmuseum, Amsterdam

‘Le Livre de Merlin’ van Robert de Boron

Het werk van Jacob van Maerlant is een bewerking of adaptatie van het boek 'Le Livre de Merlin' of 'Le Roman de Merlin' van de Franse schrijver Robert de Boron die het waarschijnlijk schreef tussen 1180 en 1200. Algemeen wordt aangenomen dat het boek van Robert de Boron niet is vertaald maar evenals zijn overige werken door Van Maerlant herschreven in de Nederlandse taal en geplaatst in zijn eigen tijd en leefomgeving.

Robert de Boron werd geboren in het huidige Franse Belfort, in de regio Franche-Comté. Hij leefde aan het einde van de twaalfde eeuw en het begin van de dertiende eeuw. Hij schreef verschillende werken over de wereld van koning Arthur.

De tekst uit een van de vele transcripties van De Boron's 'Le Livre de Merlin' is als volgt: "Einsis chevauchierent tuit .IIII. tant qu'il avint un jor qu'il passerent .I. grant champ a l'entree

De vertaling in modern Nederlands, luidt als volgt: ‘Alle vier te paard staken een groot veld over, vlak bij de stadspoort, waar **een aantal kinderen met een bal aan het spelen was**. Merlijn, heel opmerkzaam, zag dat zij hem aan het zoeken waren. Hij liep naar een van de rijkste kinderen van de stad, wetend dat dat kind hem niet mocht. **Hij nam zijn colf** en sloeg het kind tegen zijn been. Het kind begon te huilen en beledigde Merlijn dat hij geen vader had.’ (vertaling van de schrijvers)

Men kan zich afvragen of de geciteerde Franse tekst inderdaad van De Boron is. Het is bekend dat slechts 500 verzen van het origineel bewaard zijn gebleven. De overige duizenden verzen bestaan uit dertiende-eeuwse transcripties in prozavorm van vele bij naam vaak onbekende schrijvers, ieder met zijn eigen invullingen en tijdsbepalingen.

In de bewerking van De Boron's boek, beschrijft Van Maerlant, net zo min als De Boron, welk spel de kinderen speelden. Hij vermeldt alleen dat Merlijn een colf gebruikte. In de tijd van Van Maerlant werden de woorden colf, colven en coluen, alle drie met een c of een k geschreven, regelmatig gebruikt in De Nederlanden om een spel met een bal en een stok aan te duiden.

'Historia Regum Britanniae' van Geoffrey of Monmouth

Zijn de dertiende-eeuwse transcripties van De Boron's werk een betrouwbare bron om te kunnen bepalen welk spel er door de kinderen gespeeld werd?

De inhoud van 'Le Livre de Merlin' was niet origineel van Robert de Boron zelf. Zoals Jacob van Maerlant de roman van De Boron

herschreef, bewerkte of adapteerde in de Nederlandse taal, zo deed Robert de Boron hetzelfde met zijn 'Livre de Merlin'. Hij herschreef of bewerkte het Latijnse werk van Geoffrey of Monmouth 'Historia Regum Britanniae' (Geschiedenis van de koningen van Brittannië) uit 1136 in de Franse taal. Er bestaan vele transcripties van de Latijnse tekst van Geoffrey of Monmouth.

Beeld van Geoffrey of Monmouth, Tintern, Wales – www.librarything.com/author/monmouthgeoffreyof

Geoffrey of Monmouth werd omstreeks 1100 waarschijnlijk in Monmouth in Wales geboren. Hij werd bisschop van St Asaph in 1152 en stierf in 1155. Hij speelde een belangrijke rol in de ontwikkeling van de Britse geschiedschrijving en de Koning Arthur-verhalen.

In de Engelse vertaling van de ‘*Historia Regum Britanniae*’ van Sebastian Evans (1904) luidt de desbetreffende ‘coluen’-tekst: ‘[...] **some lads playing before the gate** [...]’. In een vertaling van Aaron Thompson (1999) luidt de tekst ‘[...] **some young man playing before the gate** [...]’. In de vertaling van Wm. R. Cooper (2000) staat: ‘[...] **some boys playing ball** [...]’.

In geen van de vertalingen wordt melding gemaakt van een stok- en balspel. Uit de vertaling van Cooper valt niet op te maken welk spel met een bal bedoeld werd.

Het was Robert de Boron zelf (of zijn 'navolgers') die *çoule* en *croce* introduceerde(n) in zijn (hun) transcriptie.

De Boron was afkomstig uit Belfort, een stad in het oosten van Frankrijk. Het is niet bekend welk stok- en balspel populair was in dat gebied. Waar zijn navolgers vandaan kwamen is niet bekend.

De beschrijving in de transcripties van De Boron en Van Maerlant dat een speler werd verwondt met een colf impliceert niet dat het hier om het agressieve, ruwe hockey gaat. Het verwonden in het verhaal van Merlijn had geen relatie met het spel dat werd gespeeld. Bovendien zijn er documenten waarin geschreven wordt over en afbeeldingen waarin getoond wordt dat agressief gedrag ook in niet ruwe spelen als colf, kegelen en zelfs kaarten en dobbelen voorkomt.

Agressiviteit in spelen kwam niet alleen voor in de ongedisciplineerde hockey- en voetbalspelen. Dit detail van een zestiende-eeuwse miniatuur toont dat ook in het colfspel misverstanden met de vuist en de colf werden geregeld. – Inv nr. 133 D10, folio 154 recto, Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

‘Historia Brittonum’ van Nennius

Was Geoffrey of Monmouth de originele verteller over Merlijn? Nee, ook hij maakte gebruik van delen uit een bestaand boek, de ‘Historia Brittonum’ van Nennius, een historicus uit de achtste eeuw en een van de belangrijkste bronnen van de verhalen over koning Arthur. In zijn ‘Historia Brittonum’ schreef Nennius: ‘[...] **a party of boys playing at ball** [...]’ (vertaling van het Latijn in het Engels, hoofdstuk 41, 66 van J.A. Giles, 1848). Deze beschrijving van Nennius geeft geen uitsluitsel over welk soort balspel werd gespeeld door de jongens.

‘De excido et Conquestu Britanniae’ van (Sint) Gildas

Het standbeeld van Sint Gildas, of Gweltaz in het Bretons, staat in het Franse dorpje Saint Gilda-de-Rhuys, departement Morbihan in Bretagne

In zijn ‘Historia Brittonum’ maakte Nennius op zijn beurt weer gebruik van bronnen die teruggaan tot de zesde eeuw. De inhoud van deze bronnen is helaas verloren gegaan. Men gaat er vanuit dat ‘De Excido et Conquesta Britanniae’ van Gildas mogelijk de bron is. Gildas was een Bretonse historicus die leefde in de zesde eeuw. Het is onwaarschijnlijk dat in dit werk sprake zou zijn geweest van een hockey- of colfspel.

Conclusies

Alle bovengenoemde auteurs hebben geheel of gedeeltelijk gebruik gemaakt van reeds bestaande werken en deze werken herschreven in hun eigen taal en geplaatst in hun eigen plaats en tijd.

Van de genoemde werken, waarvan het origineel vaak verloren is gegaan zijn vele vertalingen of transcripties gemaakt, door verschillende schrijvers in verschillende tijden, op verschillende plaatsen, opnieuw met ieder zijn eigen invullingen. Alle transcripties of bewerkingen verschillen daardoor van elkaar. We mogen er vanuit gaan dat Merlijn’s Boec, geschreven door Jacob van Maerlant in de Nederlandse taal, zijn interpretatie is van het aloude Merlijn-verhaal dat hij geplaatst heeft in Vlaanderen en beschreven met woorden, gebruikelijk in de dertiende eeuw.

Een interessante vergelijking kan gemaakt worden met de schilderkunst. Pieter Breugel de Oude bijvoorbeeld schilderde zijn ‘Volkstelling te Bethlehem’ in 1566. Hij plaatste deze volkstelling in zijn schilderij niet in Judea, zoals beschreven in het evangelie van Lucas (2:1.5) en aan het begin van onze jaartelling, maar in een Brabants dorp in de zestiende eeuw. (Philippe en Françoise Roberts-Jones, ‘Pieter Breugel de Oudere’, Snoeck-Ducaju – Pandora. 1997)

Pieter Breugel plaatste de ‘Volkstelling in Bethlehem’ in een zestiende-eeuws Brabants dorp – Musée des Beaux-Arts, Lons-le-Saunier, Frankrijk

Omdat tot op heden geen expliciete informatie bestaat over het spelen van het oude ruwe hockeyspel in de Lage Landen lijkt het ons reëel te stellen dat in de tijd van Van Maerlant in Vlaanderen het individuele colfspel werd gespeeld en als zodanig in zijn boek verwoord. Tot het tegendeel bewezen wordt, kunnen we aannemen dat met de woorden ‘**mit ener coluen**’, gebruikt door Van Maerlant, het Vlaams/Nederlandse colfspel wordt bedoeld. Behalve de diverse afbeeldingen van *crosseurs*/colvers in de miniaturen van de vijftiende en zestiende eeuw, zijn in de zestiende en zeventiende eeuw honderden schilderijen en tekeningen vervaardigd door Nederlandse schilders met afbeeldingen van colvers, die hun spel in die periode, de Kleine IJstijd, ook op de bevroren grachten, kanalen en rivieren speelden. Afbeeldingen van ‘(ijs)hockeyers’ zijn onbekend.

Wij zouden deze korte studie willen afsluiten met het aanhalen van een zin uit de introductie van de burgemeester van de Waalse stad

Ghislain in de Belgische Borinage, geplaatst in het boek ‘Mail Crosse Golf ou l’Histoire du Crossage en plaine’ van André Auquier, Waals journalist en historicus:

‘De volgende donderdagmiddag wanneer er geen les gegeven werd, gingen een aantal jongens naar het open veld, waar wij allemaal met onze *chambots* (*crosse-clubs*) speelden.’ Deze schoolkinderen speelden het spel zoals het al eeuwen gespeeld werd, een spel dat zeker geen ruw ongereguleerd, agressief soort hockey was.

Voor deze studie zijn wij veel dank verschuldigd aan Do Smit, samensteller van het web museum van de Koninklijke Nederlandse Kolf Bond (www.kolf-kolf.nl), en regent en tweede secretaris bij het Sint Eloyen Gasthuis in Utrecht.